

SİSTEMATİK FELSEFİ DÜŞÜNCE ÖNCESİ MİTOLOJİ, BÜYÜ VE DİNLER'DE VARLIK DÜŞÜNCESİ

The Idea of Being in Mythology, Magic and Religions in the Before of The Systematic Philosophical Idea

Yrd.Doç.Dr. Cevdet KILIÇ

Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı

e-posta: ckilic@firat.edu.tr

Özet: Sistematik felsefi düşüncenin başlanmasından önce, kadim kültür ve medeniyetlerde insanlar varlığı, üç önemli bakış açısıyla anlamaya çalışmışlardır. Bunlar; mitoloji, büyü ve dindir. Bu üç bakış açısı, aynı zamanda onların günlük hayatlarında bazı problemlerine pratik çözüm bulmaya da yardımcı konumundaydı. Yine bu üç bakış açısı, sistematik felsefi düşüncenin başlangıcına da lokomotif vazifesi görmüştür.

Anahtar Kavramlar: Varlık, Mitoloji, Büyü, Din, Hermetizm

Abstract: Before beginning the systematic Philosophical idea, people tried to understand the being with three points of view in ancient culture and civilisations. These are the Mythology, magic and religions. These points of view, on the other hand, has helped to find out practical solutions to some problems in their daily life. These three points of view, again has had the responsibility of locomotive duty at the beginning of the systematic philosophical idea.

Key Words: Being, Mythology, Magic, Religion, Hermeticism

Giriş

Antik çağda Yunanlılardan önce, teorik sorunlarla ilgilenme yerine pratik ilgi ve ihtiyaçlara cevap arama çabası göze çarpmaktadır. Bu dönemde Mısır ve Mezopotamyalıların ciddi bir bilimsel faaliyet içinde oldukları görülmektedir. Bunun yanı sıra, mitolojik düşünme ve dini açıklamalarla iç içe geçmiş bir düşünce geliştiren Çin ve Hint'te de azımsanmayacak

dercede bir felsefi geleneğin olduğu görülmektedir. Yunan'da da bilim ve felsefe yapmaya başlamadan önce, anlamak ve merakını gidermek amacıyla teorik felsefi problemlere, pratik kaygılardan uzak bir biçimde, *din, mitoloji/efsane* ve *büyük* olmak üzere üç yoldan cevap aranmaktaydı. Bu üç yol, sistematik felsefi düşüncenin başlangıcından önce toplumsal hayatta zihinsel ve pratik alanda uzun bir süre etkisini sürdürmüştür.

Bir süre sonra Yunan düşüncesi, dini, mitolojik ve büyüsel düşünceden koparak tabiat olaylarının tabiatüstü nedenlerinin araştırılması yerine, tabii nedenlere dayanan bağımsız bir faaliyet olarak başlamıştır. Rıza Tevfik (1869–1949) bu gerçeği şöyle ifade etmiştir:

*“İlk filozoflar efsanelerden ve halkın, dinin basit inançlarından zihinlerini kurtarıp da özgür bir kafayla ve fikri bağımsızlık ile gerçek felsefenin temellerini kurmaya teşebbüs ettikleri zaman ilk önce dış âlemi görmüş ve onun özsel hakikatine başlıca felsefi bir mesele yaparak ortaya atmışlardır.”*¹

Sistematik felsefi düşüncenin başlangıcından önce insanlar, bir yandan tabiatla karşılaştıkları zorluklarla mücadele etmek amacıyla, öte yanda da sırf bilmek ve merakını gidermek amacıyla, tabiata yönelmiş, tek tek örnekler ve olgular üzerinde oyalanmayıp genel olanı, varlıktaki çokluğun gerisinde olan birliği, görünüşün arkasındaki gerçekliği araştırmakla ilgili entelektüel bir faaliyet sürdürmüşlerdir. Bu şartların oluşması için Yunan toplumunun yapısının da buna müsait olduğu görülmektedir. Tüm bu nedenler Yunan toplumunda, sistematik felsefi düşünceyi başlatacak büyük filozoflar çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Yunan düşüncesine kadim Mısır, Mezopotamya, Hint, Çin ve vahiy kaynaklı dinlerin ve kültürlerin etkisini ve katkısını da inkâr etmemek gerekir.

Aristoteles (MÖ. 384–322)'in ifade ettiği gibi, varlık karşısında, onu anlama ve algılama hususunda karşılaştıkları zorluklardan dolayı olsa gerek, önce hayret etmiş; bu aşamadan sonra ise bu zorluklara karşı mücadele etmeyi ve ilerlemeyi başarmıştır. İbn Sînâ şöyle demektedir:

*“Şimdi olduğu gibi başlangıçta da insanları felsefe yapmaya iten şey, hayret olmuştur. Onlar başlangıçta açık güçlükler karşısında hayrete düşmüşlerdir. Daha sonra yavaş yavaş ilerlemişler ve ay, güneş ve yıldızlara ilişkin olayları nihayet dünyanın oluşumu gibi daha büyük sorunları ele almışlardır.”*²

Aydın Sayılı(1913-1993) da bu hususu şöyle dile getirmektedir:

“Yunan felsefi ve rasyonel düşüncesi seviyesine erişilmesi için dinî ve mitolojik dünya görüşünün hâkimiyet ve otoritesinden sıyrılmak zaruri idi. Yahut da karşılıklı olarak, bu felsefi ve ilmî zihniyetin ışığı altındaki eski geleneklerin olduğu gibi kalması, tenkitçi düşüncenin sarîh etkileri altında önemli istihalelere uğramaması imkânsızdı. Nitekim durum gerçekten böyle

¹ Tevfik, Rıza, *Felsefe Dersleri*, sad.: M. Münir Dedeoğlu, İstanbul 2001, s. 270.

² Aristoteles, *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, İstanbul 1996, 982b 10 vd.

olmuştur. Mitos'tan Logos'a, geleneğe bağlılıktan aklın egemenliğine geçilmesi, eleştirici bir zihniyetin doğası ve olumlu etkisi sayesinde mümkün olmuş, her iki olay birbirleriyle yakın münasebetli olarak yer almış ve yürümüştür."³

Bu çalışmamızda Antik çağda sistematik felsefi düşüncenin başlangıcından önce, Çin, Hint, Mezopotamya, Mısır ve nihayet Yunan düşüncelerinde yer alan, mitoloji, büyü ve dinlerdeki varlık düşüncesinin ilk biçimlerine ulaşmak amacıyla bu üç düşünce kısaca ele alınacaktır.

Mitoloji

Mitolojiler kutsalı, metafizik âlemi anlama ve algılamaya yöneliktir. İnsanlar mitolojilerle tecrübe dünyasına egemen olmakla birlikte onun dışında olan kutsalları, tanrısal varlıkları, ruhu, hayalet ve benzeri tabiatüstü varlıkları, metafizik yapıdaki çeşitli üstün değer ve ilkeleri, ilahî âlem ya da âlemleri algılamaya yönelik temayüllerini ifade eder.⁴ Mitolojide, başlangıçta inançlar ve tapınma biçimlerine bağlı kalınırken, sonraları, Tanrıların soy şeceresinden, varlıkların türeyişine kadar pek çok konuda mantıksal düşünce ve tasarımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yönüyle mitoloji, sistematik felsefi düşüncenin henüz şekillenmediği dönemde, evrenin oluşumu, yıldızların evreleri ve hareketleri, tabiat olaylarının olacak olaylara yorulması gibi konularda insanları aydınlatıcı vazifeyi üstlenmiştir. Bu nedenle mitolojilere sadece bir masallar yığını gözüyle bakmak mümkün değildir. Çünkü mitolojiler, bütün özellikleriyle ait olduğu toplumun düşüncelerinin, inançlarının, korkularının, sevinçlerinin bir aynasıdır. Bu sebeple mitolojiye felsefi düşüncenin ortaya çıkmasında itici bir güç olarak bakmak ve felsefi düşünceye kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür.⁵

Tarih boyunca tüm kavimlerin, Eski Mısırlılardan Kaldelilere, Mezopotamya kavimlerinden Türklere, Hintlilerden Çinlilere kadar hemen her milletin mitolojileri bulunmaktadır. Ancak mitoloji kavramı her nedense en çok Yunan mitolojilerini ifade etmek için kullanılmakta, mitoloji deyince de akla en çok Yunanlıların mitolojileri gelmektedir.⁶

Varlığı açıklamada mitoloji, bir ön kaosu ve önceden var olan bir dünyanın varlığını haber vermektedir. Yunanlıların temel çabası, nesnelere

³ Sayılı, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Astronomi Matematik ve Tıp*, Ankara, 1966, s.461.

⁴ Mit ve Mitoloji hakkında geniş bilgiler için bkz.: Şefik Can, *Yunan Mitolojisi*, İstanbul 1970 s. 5; Haviland, William A., *Kültürel Antropoloji*, çev.: Hüsamettin İnaç, Seda Çiftçi, İstanbul 2002, s. 442; Schwarz, Fernand, *Kadim Bilgelik Yeniden Keşfi*, çev.: Ayşe Meral Arslan, İstanbul 1997, s. 286; Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev.: Lale Arslan, İstanbul 2003, s. 398; İslâm kültür literatüründe mit; "esâtir" veya "ustûre" şeklinde ifade edilir. Bkz., En'am 6/25, Enfal 8/31, Mü'minin 23/83, Neml 27/68.

⁵ Schwarz, a.g.e., s. 292; Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun 1998, s. 25; Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 398.

⁶ Eliade, Mircea, *Ebedî Dönüş Mitosu*, çev.: Ümit Altuğ, İstanbul 1994, s. 21 vd.

aslını ve tabiatını anlamak olduğu için, kendilerini çevreleyen gerçek dünyadan çok, kendilerinin uydurdukları gerçek olmayan bir dünyayla meşgul olmaktadır. Onlar, tabiatta gördükleri şeyayı kendilerinininkiyile aynı arzu, ihtiras ve ilişkileri olan, güçlü ve ölümsüz tanrılar olarak kişileştirmişler ve büyüklükleriyle orantılı olarak çeşitli güçler atfetmişlerdir.

Bu efsanelerin varlık düşüncelerinde yaratılış, çoklukta fişkırmış olup Tanrılar, Demiüglar, bir kuvvet taşkınlığıyla ve bir enerji fazlalığıyla bu âlemi yaratmışlardır. Bundan dolayı varlıkların çokluğunun tezahürlerini anlatan yaratılış efsaneleri, tüm insanlık âleminin aktivitelerinin örnek modeli haline getirilmiştir.⁷ Yaratılış efsanelerinde insan, bir evrenin içine yerleştirilmekte ve ona beşeri olduğu kadar, kozmik olan hayatın gelişimi için de modeller sunulmuştur.⁸ İnsanın, dünyanın yaratılışını ve içinde yer alan varlıkların sıralanışını tasvir etme kaygısı, tüm toplumların değişmez genel eğilimidir. Onu büyüleyen ve aczini itiraf etmeye mecbur eden varlık karşısındaki tavrını tasvir etmek için insan, gözlemlenebilir maddî sembollere yer verdiği gibi, gözlemlenemeyen mitolojik sembollere de yer vermiştir.⁹ Yaratılış efsanelerinde kronolojik bir zaman yoktur ve bu konuda akla gelebilecek her şey mümkündür. Bir şey, aynı anda hem kendisi hem de başkası olabilir. Mesela, dişi bir ilah, aynı anda hem erkek bir Tanrı'nın eşi, hem annesi ve hem de kızı olabilir. İnsanın yaratılışı ise daha karmaşık bir haldedir. İlk insan ve yaratıcı, kadın ve erkek, net çizgilerle birbirinden ayrılmamaktadır.¹⁰ Yunan mitolojisinde tanrıya tekabül eden çok sayıda varlıklar bulunmaktadır. Bunlar, *gök* (Kuranos), yeryüzü ve arasındaki sınırsız *uzay* (Gaia), yeryüzünün altındaki *karanlık* (Kaos), *okyanus* (Erebos), ırmak veya yeryüzünü kuşatan *su* (Akeanos), *gök gürlemesi ve yıldırım* (Zeus), *gündüz* (Gün) ve *gece* (Gece), *hava* (Hava), *esir* (Aether), *aşk* (Eros) ve *ruh* (Psyche) gibi varlıklar Tanrı'ya tekabül etmektedir. Aynı şekilde yeryüzünün en aşağı bölgesinin ceza tanrısına *Tartaros* ve en yukarı bölgesinin ceza tanrısına da *Hades* adı verilmişti. Bu düşünceye bir örnek verilecek olursa, Homerós (MÖ. 700)'un 'bir varlık çözümlemesi olarak ortaya koyduğu mitolojik açıklamaya göre, bütün tanrılar, *Okyanus* (su)'tan ve onun kız kardeşi ve karısı *Tethys*'den doğmuştur.¹¹

Yunan mitolojisinin yanı sıra Türk mitolojilerinde de varlık ve kozmogoni ile ilgili etraflı bilgiler mevcuttur. Gökler ve gökler âlemi içinde

⁷ Adivar, A.Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1994, s. 28.

⁸ Campbell Joseph, *Batı Mitolojisi*, çev.: Kudret Emiroğlu, Ankara 1995., s. 8 vd; Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev.: Sema Rifat., İstanbul 1993, s. 11, 27; Cömert, Bedreddin, *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara 1980, s. 7 vd; Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 423; Buhr Manfred-Kosing Alfred, *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*, çev.: Veysi Bildik, İstanbul 1999, s. 286.

⁹ Schwarz, a.g.e., s.39; Adivar, a.g.e., s. 28.

¹⁰ Aslan, Celil, "Türk Yaratılış Mitolojilerindeki Farklılıklar" (Farklı Unsurlar), *FÜİFD* (573-585), Elazığ 2000 sa., V, s. 577.

¹¹ Can, a.g.e., s. 23; M.M. Şerif, "Yunan Düşüncesi" (İslâm Düşüncesi Tarihi içinde), çev.; Kasım Turhan, İstanbul 1990, C. 1, s. 97.

güneş, ay ve yıldızlar gibi ilahî kudretlerin yaratılışlarına çeşitli olaylar sebep gösterilmektedir. Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü, Gök Tanrı gibi dinî inançları, varlık ve evreni anlama ve algılama düşüncelerine hakim olmuştur.

Türk mitolojisinin kozmoloji öğretilerine bakıldığında, varlık düşüncesine konu olabilecek nitelikte bazı ipuçlarına rastlanmaktadır. Geleneksel Türk kozmoloji öğretilerinde Gök–Tanrı inancı ve kutsalın evrene ve özellikle dünyaya yayılması sonucu ortaya çıkan tezahür çeşidi, ilk etapta iki, daha sonraları üçe çıkmaktadır. İki evren imajında kâinat gök ve yer olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Gök, yarım kubbe biçimindedir. Yeryüzü dört köşeli olarak tasavvur edilip gökyüzü tarafından örtülmektedir. Aynı zamanda bu iki varlık kategorisi başlangıçta bir olup sonradan ayrılmışlardır. Gök ve yer katlarına daha sonra “yeraltı” eklenmiştir. Yabancı dinlerin ve kültürlerin etkisinde olduğu dönemde ortaya çıktığı sanılan bu üçüncü varlık kategorisi, kötülükler ülkesi ve cehennem olarak düşünülmüştür.¹² Türk düşünce tarihine bakıldığında bu varlık kategorilerinden her birinin yedi veya dokuz katlı olduğu tasavvur edilmektedir.

Evrendeki varlıkların temel unsurlarının, dört unsurdan oluştuğu düşüncesine, Türk mitolojisinde de rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra, dünyanın merkezinde yer alan Türk yurdunun tam ortasında, Türklerin mukaddes kabul ettiği *Ötüken* denilen kozmik dağ yer almaktadır. Buranın dışındaki yerler ise, Türklerin düşmanlarının ikamet ettikleri yerlerdir. Dört köşeli dünyanın etrafı nehir veya okyanusla çevrilidir. Dünyanın merkezi ekseninde bir delik vardır. İnsanlar veya diğer canlı varlıklar öldüklerinde, iyi ruhların göğe, kötü ruhların yeraltına inip çıkmaları bu delikten geçmeleri suretiyle gerçekleşmektedir. Bu düşünce daha sonraları çadır kültürüne de yansımıştır.¹³

Bu tür Türk mitolojilerinde, varlıkların dört unsurdan oluşması, gök, yer ve yeraltı varlık düşüncesi, bu varlıkların yedi veya dokuz katlı olmaları, iyi ruhların Gök Tanrı'ya doğru yükselmesi, kötü ruhların yeraltına inmesi gibi inançlar, varlık düşüncesinin ilk ipuçlarını vermektedir. Buna benzer düşünceleri, Yunan mitolojisinden sistematik felsefî düşünceye kadar geniş bir yelpazede daha kapsamlı olarak bulmak mümkündür.

Daha sistematik bir felsefî düşüncenin ilk habercisi olarak karşımıza çıkan bu ve buna benzer mitoloji öğretileri, felsefî düşüncenin henüz sistematikleşmediği dönem öncesi varlık anlayışına kaynaklık ettiği ortaya

¹² Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 23; Tanyu, Hikmet, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986, s. 45; Uraz, Murat, *Türk Mitolojisi*, İstanbul 1992, s. 15; Roux, J. Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev.: Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 87; Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, (I-II) İstanbul 1997, C. II, s. 116, 161; Günay, Ünver, Güngör, Harun, *Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul, 1997, s. 55; Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001, s. 39 vd.

¹³ Günay-Güngör, a.g.e., s. 58; Ögel, a.g.e., s. 161

çıkmaktadır. Efsaneler, varlığın meydana gelişine ait açıklamalardır veya doğal bir olayın yahut olayların tasvirinden ibarettir. Aklın kullanımından ve varlık açıklamalarında mantıki metotları kullanmaktan ziyade, hayal gücünün ürünleri sergilenmektedir. Bu yüzden mitolojilerde varlık ve yaratılış konuları, hep tabiatüstü olaylarla irtibatlıdır. Mitolojilerde “yaratılış”, “üstün varlıklar”, “aşağı varlıklar” ve “bu ikisi arasında kalan varlıklar” gibi kavramlar metafizik varlıklarla ilgili kavramlara karşılık gelen hayalî ve gizemli varlıklara tekabül etmesi söz konusu olabilir. Bütün bunlar göz önüne alındığında sistematik felsefi düşüncüyü tetikleyen mitolojilerde de felsefi bir tarzda olmasa da, bir varlık düşüncesi olduğu açıktır.

Büyü

Büyü, sistematik felsefi düşünce öncesinde antropologların da kabul ettiği gibi, din ile iç içe ve etkileşim halindeydi. İnsanların üzerindeki etkisi yönüyle mükemmelleşmek için bir araç olarak görülmekteydi. Mesela; Mezopotamya kültürlerinde büyü'nün amacı, insanoğlunun doğayı tamamlayarak dolayısıyla kendini tamamlaması, yani kozmosu örnek alıp onun güçlerini kullanarak mükemmelliğe ve özerkliğe ulaşmaktı.¹⁴

Bir kısım antropolog ve araştırmacılar, büyü'nün sistematik felsefi düşüncenin başlangıcı öncesi kaynaklarından biri olduğunu savunurken, buna karşılık, dinin, bilimin ve tekniğin büyüden doğduğunu savunan ve bilimden önceki bilim adını verenler de olmuştur. Bunlar arasında, E. B. Taylor, (ö.1917) James George Frazer (ö.1947), Levi-Strauss (ö.1902), Levy Bruhl (ö.1939), B. Malinowski (ö.1942) gibi meşhur psikolog, sosyolog ve bilim adamları yer almaktadır.¹⁵

Büyü, başlangıçta ufak tefek, canlı ve cansız birtakım eşyaya tabiatüstü bir güç yüklemek ve bu güçten yardım beklemek şeklinde insanlar arasında yerleşen bir inançtan doğmuştur. Eski Mısır ve Mezopotamya'da tıp ve gök bilimleri alanında büyüsel (ökkült) bilgi önemli bir yer alırken, Roma imparatorluğunda da bu bilgiler büyük rağbet görmekteydi. Bu medeniyetlerde ökkült bilgi astrolojiyle birlikte toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeyi amaçlamaktaydı. Savaş, barış, zafer, hükümdarlık, tahta oturma, hanedanlık, isyan, kıtlık, hastalık, sağlık, mahsul durumu gibi olayları haber vermekteydi.¹⁶ Antropolog William A. Haviland büyü'nün eski toplumlardaki fonksiyonunu şöyle tanımlamaktadır:

¹⁴ Tanyu, Hikmet, “Büyü”, DİA., İstanbul 1992, C. VI, (501-506) s. 501; Haviland, a.g.e., s. 426; Eliade, Mircea, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, çev.: Mehmet Emin Özcan, İstanbul 2002, s. 102; Haviland, a.g.e., s. 426.

¹⁵ Tanyu, a.g.m., s. 502.

¹⁶ Öner, Necâti, “Bir Bilgi Türü Olarak Ökkült Bilgi”, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, (213-221) Ankara 1999, s. 214; Kingsley, Peter, *Antik Felsefe Gizem ve Büyü*, çev.: Kenan Kalyon, İstanbul 2002, s. 226.

"İyi mahsul alabilmek, yapılan işi tamamlamak, evcil hayvanların bereketlenmesini sağlamak, hastalıklardan kurtulmak, sağlıklı olmak gibi amaçlarla birçok toplumda "büyü" yapılmaktadır."¹⁷

Büyücülük, animizmin bir sonraki safhası olarak değerlendirilmektedir. Atalara ve tabiat güçlerine tapınmaktan doğduğu ileri sürülen animizmden, zamanla büyücülük, ruh çağırmaçılık, hulûl inancı gibi değişik inanışlar ve uygulamalar ortaya çıkmıştır.¹⁸ Bu kavrama yakın bir başka kavram da fetişizmdir. Fetişizm, bazı insanların kendisinde tabiatüstü bir kuvvetin var olduğunu kabul ettikleri, cansız bir şeyi kutsal saymaları, ruhlarla ilişkili olduğuna inandıkları maddî bir varlığı tanrı kabul etmeleridir.¹⁹

Bütün bu söylenenlerden anlaşılması gereken husus, büyüde bir düşünce veya felsefe ortaya koymaktan ziyade inanç boyutu ön plandadır. Dolayısıyla büyüden bir varlık düşüncesi ortaya koymasını beklemek güçtür. Çünkü büyüün yöntemi, dış dünyadaki varlığı insanın iradesine boyun eğdirmeye uğraşan ve böylece tabiata hakim olmanın yollarını arayan bir yöntem olduğundan varlık düşüncesi hakkında ortaya koyabilecek bir unsurdan söz edilmesi mümkün görünmemektedir.²⁰

Sonuç olarak, evrenin temel yapısı hakkında ortaya konabilecek kanaatlerde büyüün rolünü tespit etmek bakımından önemli olmakla birlikte, felsefî düşünceye kaynaklık etmesi ve etkisi açısından da önemini korumaktadır. Büyü, tabiatta var olanlar üzerinde kurulabilecek bir gücü ve etkiyi kendine problem edindiği için, mitoloji gibi varlığı temel problem edinerek bir varlık düşüncesini ortaya koyması uzak bir ihtimal olarak görünmektedir.

Din

Din, insanın yeryüzüne ayak basmasından itibaren var olmuş ve her zaman, hayatının tüm safhalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Yani tarih boyunca din, hayatı ve varlığı anlamada kendisinden sürekli yardım alınan en önemli kurumlardan biri olmuştur. Din, çeşidi ne olursa olsun fert ve toplumun iç dünyalarının ve yaşadıkları ortamın huzuru için daimâ gerekli bir müessese olmuş, kendisine ihtiyaç duyulmuş ve hiçbir zaman ona ilgisiz kalınmamıştır. Bu yüzden bir dine inanma, her zaman insan topluluklarının en bariz niteliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁷ Haviland, *a.g.e.*, s. 425.

¹⁸ Haviland, *a.g.e.*, s. 415; Wright, J. Stafford, "Animizm", *Dictionary of Theology*, U.S.A., 1988, s. 43; Kanar Yüksel, "Animizm" (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi I-IV), İstanbul 1990, C.I, s. 41; Gündüz, Şinasi, "Animizm" *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya 1998, s. 33.

¹⁹ Er, İzzet, "Fetişizm" (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi içinde), C. I., s. 437; Tanyu, *a.g.m.*, s. 502; Gündüz, *a.g.e.*, s. 129; Buhr-Kosing, "Fetişçilik", *a.g.e.*, s. 168.

²⁰ Tanyu, *a.g.m.*, s. 501; Adıvar, *a.g.e.*, s. 28.

İnsanoğlunun bu âlemdeki kimliği, varlığının gerçek anlamı, gayesi ve var oluş sebebinin zihin dünyasında aradığı soruların cevabını bulabildiği tek müessese yine dindir. Aynı zamanda felsefe de bu tür sorulara kendi sistematiği içerisinde cevap aramıştır. Dolayısıyla bu iki önemli alan, birbiriyle tarih boyunca sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu bakımdan şunu söyleyebiliriz; Her dininin bir felsefi boyutu vardır. Fakat her felsefe din değildir. Felsefi düşüncenin başlangıcı, insanın kendini çevresindeki olayları ve eşyaları, alışılmış inanç ve bilgi kalıplarıyla değil de, ciddi bir biçimde anlayıp yorumlama çabasına giriştiği zamanlara kadar uzanmaktadır. Felsefi bilgiyi elde etmek, derin bir bilgi birikimine sahip olmakla mümkündür. Bu yüzden de felsefi düşüncenin kendi iç problemleriyle yüz yüze gelmesi belli bir dönem sonra gerçekleşmiştir. Fakat din, insanın bizzat kendi iç âlemiyle ilgili olmak üzere kendi dünyasında metafizik sorularına cevap bulmaya çalışmıştır. Yani insanoğlu, felsefi açıdan düşünmeye başlamadan önce, inanç problemiyle yüz yüze gelmiş ve bunu çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.

Gerek felsefi ve gerekse klasik tanımlamalarda din, insanın merkezde olduğu, insan-Tanrı, insan-insan ile insan-varlık arasındaki ilişkilerinde bir köprü vazifesi gördüğü belirtilmektedir. Dolayısıyla din, ister ilahî olsun ister beşerî olsun veya hangi bir iklim ve zaman diliminde teşekkül etmiş olsun, insanın varlık karşısındaki tavrını anlamada daima belirleyici bir rol üstlenmiştir. Farklı iklim ve zamanlara ait dinlerin varlık anlayışlarında yaratıcı(lar)ın âlemi yaratma, düzenleme ve varlık mertebeleri içerisinde varlıkların yerlerini belirlemede rollerinin önemi hakkında hemen hemen bütün dinlerin hemfikir oldukları görülmektedir.

Babil ve Asur dinlerinin varlık düşüncelerinde âlemin, gök, yer ve yeraltı bölgelerine ayrıldığı düşünülmekteydi. Eski Mısır dinlerinde dünya; erkek, gök; dişi olarak tasavvur edilmekteydi. Eski Cermen dinlerinde; kâinat, üçü yeraltında, üçü yeryüzünde ve üçü de gökte olmak üzere dokuz katlı bir âlemden meydana geldiği düşünülmekteydi. Sabîlikte ise, çoğu mitolojik unsurların yer aldığı varlık anlayışlarında ışık ve karanlık âlemden söz edilmekteydi. Karanlık âlemi yapısı gereği kaos ve düzensizlik halinde olup ışık âlemini ele geçirmek için planlar kurmaktaydı. Bu nedenle de Sabîlikte varlık düzeni bu iki âlemin aralarındaki mücadelelerle sürüp gitmekteydi.²¹

Afrika dinlerinde de varlık düşüncesinden söz etmek mümkündür. Özellikle Diola kozmolojisinde varlık; daima ahenk ve denge halinde bulunan bir kozmik varlıklar piramidi ile açıklanır. Bu düzende insan, onun üzerinde ruhlar ve son olarak da kozmosun ve onun içindeki tüm çeşitliliklerin yaratıcısı olan Tanrı (Ata Emit) bulunmaktadır. Her şey

²¹ Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Dinler Tarihi*, 4. Baskı, İsparta 2002, s. 26, 36, 144.

enerjisini Tanrı'dan almaktadır. Tanrı tarafından yaratılan mertebeli kozmosta bir denge, düzen ve ahenk vardır.²²

Uzak doğu dinlerinde de varlık düşüncesinin bazı unsurlarına rastlamak mümkündür. Meselâ; geç dönem Çin kozmolojisinde rastlanan Yin-Yang doktrininde; beş unsur, dört ana yön, dört mevsim, beş gam notası, on iki ay, on iki akort düdüğü, on göksel gövde ve on iki yersel dal ve daha birçok sayısal kategoriler arasında yapılan korelasyonlara dayanan bir varlık düzeni vardır.²³ Taoculukta ise, tabiat üzerine yoğunlaşmış ve tabiat yoluyla tabiatı aşarak ölümsüzlüğe ulaşmak amaçlanmıştır. Tao her şeyi düzen veren, bütün düzenlerin temeli, eşyaya mevcut şeklini veren, kendisini hiçbir şeyin üretmediği ama her şeyin içinde var olan bir varlıktır. Aynı zamanda Tao sonsuz ve isimsiz olmakla birlikte gök ve yerin ve bu ikisi arasındaki sayısız varlığın kendisinde hayat bulduğu ilkedir. Onun için bütün düzen ve ahengin ilkesi, bütün değişimlerin değişmez ilkesidir.²⁴

Hint dinlerinde de varlık düşüncesinin izlerine rastlanmaktadır. Hinduların varlık anlayışlarıyla ilgili Vedalar'da önemli ilkeler bulunmaktadır. Veda, tanrısal güçleri içinde barındıran ve tüm evrenin ondan çıktığı bir varlıktır. Vedalara göre varlık düzeni purusha²⁵ gerçekliğinden kaynaklanır. Purusha hem fiziksel evrenin ve düzenin hem de sosyal düzenin kaynağıdır. Evrendeki her şey, bedensel olarak ilahî kaynağına bağlıdır. Hinduların tasavvuruna göre kâinat ebedîdir. Rig-Veda'daki *Purusha ilahîsi* şiirsel bir tarzda varlık mertebeleri düzenini ve bu bağlantıyı açıklar.²⁶

Hinduizmde dünya, Tanrı tarafından idare edilir. Varlık, tanrıyla var olan bir cevherden veya ebedî atomlar yumağından meydana gelmiştir. Dünya yüzeyinin altında yeraltı dünyası bulunur ve burada cinler oturur. Yeryüzünün üzerinde ise birbiri üzerinde duran semavî ikametgâhlar bulunur.²⁷ Hinduizme göre, maddî varlık düzeni ilahî varlık düzeninin dolaysız bir görünümüdür. Upanishad'da şöyle geçer: "*Nasıl ki bir örümcek, ağları üzerinde ileri geri hareket eder, otlar yerde büyür, canlı bir insanın başındaki ve vücudundaki kılları nasıl uzarsa burada da evren sonsuz olandan çıkar.*"²⁸

Ayrıca Hindu öğretisinde "Üç Gunalar" düşüncesi de, varlık düşüncesine yakın bir düşüncedir. Bu düşüncede varlıklar, çeşitli tezahür halleri içinde tasavvur edilen varlıkların oluşturucu, kadîm ve temel

²² Nasr, S. Hüseyin, *Tabiat Düzeni ve Din*, çev.: Latif Boyacı, İstanbul 2002, s. 46.

²³ Nasr, a.g.e., s. 50;

²⁴ Nasr, a.g.e., s. 51.

²⁵ *Purusha*; İslâm felsefesindeki *insan-ı kâmil* düşüncesine karşılık gelmektedir. Nasr, a.g.e., s. 313, (Doğal Düzen isimli bölümün 62. dipnotu).

²⁶ Purusha'ya ilâhî adlı eserin tercümelere için bkz.; Schwarz, a.g.e., s. 33; Nasr, S. Hüseyin *Tabiat Düzeni ve Din*, s. 57-58; Hinduizmdeki varlık düşüncesi için bkz., Taplamacıoğlu, Mehmet, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Ankara 1966, s. 132; Annamari Schimmel, *Dinler Tarihinin Girişi*, İstanbul 1999, s. 103.

²⁷ Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 170; Ayrıca bkz.: Salim Murşan, *el-Canibu'l-İlahi 'inde İbn Sinâ*, Beyrut 1992, s. 29.

²⁸ Nasr, a.g.e., s. 57; Schimmel, a.g.e., s. 110.

niteliklerini meydana getirmektedir.²⁹ Bunlar mertebeler olmayıp, üç varlık tarzının evrensel varoluşunun tüm derecelerinde sıralandıkları genel şartlardır.

Budizm'de her şeyin doğasını oluşturan *Dharma* sayesinde hem din hem de dünyanın varlık düzeninin oluşumunda en önemli yasa olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰ Zerdüştlükteki *Mazda* kozmolojisinde, Ohrmuzd "sonsuz ışık zirvesi" ve Ahriman "dipsiz karanlık kuyusu" arasındaki iyi bilinen ontolojik ayırımı dayanır. Zerdüştlüğe göre yer ve yaratıklar ışık ve karanlık güçlerinin savaş alanıdır.³¹ Şintoizm'de âlem birbiri üzerinde duran üç tabakadan oluşur. Gök, yer ve yeraltı. Her üç tabakada da tanrılar oturur.³²

Şamanizme gelince, felsefi manada varlık ve kozmoloji öğretisine kaynaklık eden düşüncelere rastlamak mümkündür. Şamanist geleneğin kozmolojik temeli, üst, orta ve alt dünyalardan ya da birbirine Moğolların "altın direk" dedikleri merkezi eksenle bağlanan gök, yer ve yeraltından müteşekkil üç büyük katman veya bölgeden oluşmuştur. Merkezi eksen sayesinde birinden ötekine geçilebilmektedir.³³ Bu eksen Şamanizme göre bir açıklıktan, yani bir delikten ibarettir. Bu delik sayesinde tanrıların yeryüzüne, ölümlerin de yeraltına inmeleri, şamanın ruhunun da bu üç katmana geçip mistik seyahatler yapmaları, bu eksen sayesinde.³⁴ Bunun yanı sıra Şamanizm'de yerle gök arasındaki bağlantıyı mümkün kılan ve dünyanın merkezini teşkil eden kozmik dağ ve yeryüzünün ortasında göğe doğru yükselen şamanın kendisinden davul yaptığı ve üç evren bölgesini birbirine bağlayan kozmik ağaç simgeciği de varlık düşüncesinin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁵

Son olarak bu konuda Hermetik düşüncedeki varlık düşüncesine yer vermek istiyoruz.³⁶ Hermetik düşünceyi konu alan kaynaklarda varlık

²⁹ Üç guna Hinduca adlarıyla; Sattwa, Rajas ve Tamas'tır.

Sattwa: Varlığın birliğinin ışığıyla aynı olan ve varlığın yüksek hallerini temsil eden semavi kürelerin ışıldaması ile sembolleştirilen saf özüne uygunluktur. Daima yüksek eğilimlidir ve varlık mertebelerinin temeli ya da çıkış noktasıdır.

Rajas: Varlığın belirli bir düzeyinde bulunan imkânlarının yayılımını teşvik eden itici güç. Yüksek haller ile aşağı haller arasında ara konumda bulunur. Dolayısıyla ne inici, ne de çıkıcıdır. Yatay konumda bulunur ve beşerin dünyasını teşkil eder.

Tamas: Cahiliyet ile özdeş olan karanlık. Yani aşağı hallerinde alınan varlığın karanlık kökü. İnış eğilimlidir ve yukarıdakilere göre aşağı halleri referans alır. Bkz.: Guenon, Rene, *Yatay ve Dikey Boyutların Sembolizmi*, çev.: Fevzi Topaçoğlu, İstanbul 2001, s. 37-38.

³⁰ Nasr, *a.g.e.*, s. 60.

³¹ Nasr, *a.g.e.*, s. 63; Schimmel, *a.g.e.*, s. 91.

³² Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 238

³³ Yurdaydın, H. Gazi-Dağ, Mehmet, *Dinler Tarihi*, Ankara 1978, s. 108; Eliade, Mircea, *Şamanizm*, çev.: İsmet Birkan, Ankara 1999, s. 291; Nasr, *a.g.e.*, s. 40.

³⁴ Eliade, *a.g.e.*, s. 297.

³⁵ Eliade, *a.g.e.*, s. 302.

³⁶ Hermetik Düşünce hakkında geniş bilgi için bkz.: Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (I-II) Tah.: Emir Ali Mehna ve Ali Hasan Fa'ur, Lübnan 2001, C. II, s. 308, 353; Yates, Frances, *Giordano Bruno and The Hermetic Tradition*, Florence (USA) 1964, s. 2; Erhat., *Ezra Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1972, s. 151; Walls, Andrew F., *Hermetic Literature*,

düşüncesine kaynaklık eden görüşler oldukça fazladır. Hermetizmdeki varlık düşüncesinin burada zikredilmesindeki amaç, Hermetizmin sistematik felsefi düşünce öncesi, mitoloji, büyü ve dinlerdeki varlık düşüncesinden sistematik felsefi düşünceye geçişi sağlayan bir konumda olmasındandır. Aynı zamanda bu düşünce sistemi, hem sistematik felsefi düşünceye kaynaklık etmiş hem de köprü vazifesi görmüştür. Hermetizmde varlık düşüncesinin temeli, biri inen diğeri yükselen iki kutuplu bir hakikat düzlemi ile mertebeli varlık düşüncesine dayanır Yani Hermetik düşüncede varlık düşüncesini ele alırken, aynı zamanda bu düşüncenin varlık mertebeleri düşüncesi ele alınmış olacaktır.

Hermetizmin varlık düşüncesinde, aşağı doğru inen varlık düzeninin yapısı şu şekilde ele alınır. Kocaman boşluğun en altında ölümlülük yeri *Dünya* var, en üstünde de ölümsüzlük yeri *Zuhal* yıldızı vardır. Buradaki Tanrı'nın veya meleğin elinde *Hikmet Küresi* bulunur. *Zuhal yıldızı*, evrensel aklın bütün esrarını taşımaktadır. Yedinci ve son kattır. Ölümsüzlüğe orada erişilir. Zuhal parlak bir ışık içindedir. Ruhlar, oradan koparak, dünyaya doğru düşmeye başlarlar. Bu düşüş bir sınavdır. Düşüş, büyük ışıktan inildikçe yavaş yavaş koyulaşan karanlığa doğrudur. Işık ruh; karanlık maddedir. Ruh, kısa bir sınama için yeryüzüne inip maddeyle birleşecek, ama maddeye boyun eğmeyecektir. Ruhun maddeye boyun eğmesi, ona yenilmesi demek, sonsuz olarak yok olması demektir. İnsan ruhu tümel ruhun (Tanrı'nın) çocuğudur. Sınavı kazanamazsa, o ruhta bulunan tümel ışık (Tanrısal nur) sönecek, ışık yalnız başına çıktığı yere dönerek ruhu karanlığa bırakacaktır. Ruh da, ışıksız kalınca, karanlığın içinde eriyip tükenecektir. Büyük boşluk, inen çıkan ve arada eriyip tükenen sayısız ruhların kasırgasıyla kavrulmaktadır, sınavı kazanan ruhlar, yedi kat göğe başarıyla yükselip ölümsüzlüğe kavuşurlar. Salt gerçeği (Mutlak Hakikat) öğrenirler.³⁷

Hermetik düşünceye göre yukarı doğru yükselen varlık sıralaması şu şekilde gerçekleşir: Maddeye boyun eğmeyen başarılı ruh, yeryüzündeki kısa sınavını verdikten sonra, ilk basamak olarak *Ay*'a yükselir. Göğün ikinci katını yöneten *Utarid* yıldızdır. Üçüncü katı *Zühre* yıldızı yönetmektedir. Dördüncü kat gök, *Güneş*'in egemenliği altındadır. Beşinci katı *Merih* yıldızı yönetir. Altıncı katı yöneten *Müşteri* yıldızdır. Yedinci ve son katta, ölümsüzlüğe kavuşulan büyük aydınlık, tümel aklın tüm sırrını saklayan

Dictionaire of Theology, USA. 1988, s. 268; Nasr, S. Hüseyin, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, çev: Fatih Tathiloğlu, İstanbul 1988, s. 147; Kılıç, M. Erol, *İslâm Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, MÜSBE., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 7; aynı mlf., "Hermes", *DİA.*, C. XVII, İstanbul 1998, (229-233); Guenon, Rene, *Geleneksel Formlar ve Kozmik Devirler*, çev.: Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İstanbul 1997, s. 97, 98; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev.: Hüseyin Hatemi, İstanbul 1994, s. 235 vd; Wensinck, A. J., "İdris" mad., *MEBİA.*, İstanbul 1997, C. V/2 s. 934; Afifi, Ebu'l-A'lâ, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev.: Ekrem Demirli, İstanbul 2000, s. 130

³⁷ Sunar, Cavit, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1975, s. 47;

Zühhal yıldızı'nın katıdır. Ruhları ölümsüzlüğe götüren, dünya sınavında, iradelerini kullanarak, güçlerine dayanarak, acı çekerek elde edilen aydınlıktır. Bu şuura kavuşabilmek için, yükselmeyi istemek yeter. Yükselen ruh, aydınlık şuuruna dayanarak, tüm güzellik, tüm güç, tüm akıl olacaktır. Buysa ölümsüzlüktür.³⁸

Sonuç olarak Hermetizmdeki varlık ve varlık mertebeleri düşüncesi, sistematik felsefi düşünceye geçişte ve sadece Yunan düşüncesine değil, İslâm felsefesindeki varlık düşüncesinin oluşumuna da önemli etkisi olmuştur. Mitolojik ve yarı mitolojik bir görünümünün yanı sıra dini bir görünümünün de ön planda olduğu Hermetizmin, aynı zamanda bilim ve felsefenin ilk öğretmenliğini üstlendiğini de söylemek mümkündür. Hermetizm aracılığı ile Müslümanların İbrahîmî peygamberlik geleneğinden ayrıldıkları duygularına kapılmadan, Yunan bilim ve felsefesini kendi dünya görüşleri içine katmaları mümkün olabilmıştır. Bunun yanı sıra, İslâm düşüncesine etkileri ve katkıları açısından, bilim, felsefe ve kozmolojik doktrinlerin ana çizgilerinin açığa çıkarmasına yardım etmiştir. Hermetik düşüncenin ele aldığı problemler ve bu problemlerin Müslüman zihin dünyasının şekillenmesindeki etkilerini ortaya çıkarma konusundaki her türlü çaba, Müslümanların yalnızca İslâmî tevhid prensiplerini değil, antik çağdan gelen bilimleri de potasında eriterek nasıl birleşik bir dünya yaratabildiklerinin nedenlerini de ortaya koyacaktır.

Sonuç

Bu incelememizde Mitoloji, Büyü ve Dinin felsefi tarzda nasıl bir varlık düşüncesi ortaya koyduklarını irdelemeye çalıştık. Felsefi düşüncenin daha sistematik bir düşünüş tarzına kavuşmadan önce, insanlar, yeryüzünün çeşitli kültür ve medeniyet havzalarında bu üç düşünüş tarzıyla varlığı ve tabiatı anlamaya çalışmışlardır. Çünkü bir yandan temas halinde oldukları, görüp algıladıkları eşya hakkında oluşan meraklarını gidermek, öte yandan da hayatlarının pratik ve teorik ihtiyaçlarına cevap aramak için bu üç düşünüş tarzı uzunca bir süre toplumsal hayatta etkisini sürdürmüştür.

Her ne kadar mitoloji âlemi anlama ve algılamaya yönelik çabasında her ne kadar hayal gücünün son sınırlarına kadar geniş bir perspektife dayalı olsa da, kaynakları ve ortaya koyduğu varlık düşüncesinin verileri tarih boyunca sistematik felsefi düşüncenin varlık felsefesine kaynaklık etmede önemli bir unsur olduğu ortaya çıkmıştır. Büyü ise, her ne kadar müstakil bir varlık düşüncesi ortaya koymuş olmasa da bir bakıma varlığa tahakküm etme varlığın üstün güçlerini ele geçirmeye çabalama gibi hususlar varlık düşüncesine kapı araladığını söylemek mümkündür. Din ise zaten felsefi

³⁸ Kılıç, *a.g.tez.*, s. 134-135; ayrıca bkz. Hançerlioğlu, Orhan, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1998, s. 31 vd.; Sunar, *a.g.e.*, s. 47; ayrıca bkz.: *Kybalion*, Üç İnisiye (Antik Mısır ve Yunan Hermetik Felsefesi), çev.: Murat Sağlam, İstanbul 2005, s. 105 vd.

düşünce ve varlık düşüncesinin problemleriyle iç içedir. Aynı zamanda dinin, felsefi düşüncenin sistematik yapıya kavuşmasında kendi metodolojisi içerisinde büyük rolü olmuştur. Özellikle orta ve uzak doğu dinlerindeki varlık düşünceleri bu rolü daha barız bir şekilde ortaya koymaktadır.

Çalışmamıza konu olan bu üç düşünüş tarzının ortaya koyduğu varlık düşüncesinin, daha sonraları oluşacak sistematik felsefi düşünceye geçişte, sadece Yunan düşüncesine değil, aynı zamanda İslâm felsefesinin varlık düşüncesine de önemli etkileri ve katkılarının olduğu söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adivar, A.Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1994
- Afifi, Ebu'l-A'lâ, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev.: Ekrem Demirli, İstanbul 2000
- Aristoteles, *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, İstanbul 1996
- Aslan, Celil, "Türk Yaratılış Mitolojilerindeki Farklılıklar" (Farklı Unsurlar), FÜİFD., Elazığ 2000, sayı: V., (573-585).
- Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara 1997
- Buhr Manfred-Kosing Alfred, *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*, çev.: Veysi Bildik, İstanbul 1999
- Campbell Joseph, *Batı Mitolojisi*, çev.: Kudret Emiroğlu, Ankara 1995
- Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev.: Hüseyin Hatemi, İstanbul 1994
- Cömert, Bedreddin, *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara 1980
- Eliade, Mircea, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, çev.: Mehmet Emin Özcan, İstanbul 2002
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihinin Giriş*, çev.: Lale Arslan, İstanbul 2003
- Eliade, Mircea, *Ebedî Dönüş Mitosu*, çev.: Ümit Altuğ, İstanbul 1994
- Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, çev.: Sema Rifat., İstanbul 1993
- Eliade, Mircea, *Şamanizm*, çev.: İsmet Birkan, Ankara 1999
- Er, İzzet, "Fetişizm" (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi içinde) C. I
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001
- Ezra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1972
- Guenon, Rene, *Geleneksel Formlar ve Kozmik Devirler*, çev.: Lütü Fevzi Topaçoğlu, İstanbul 1997
- Guenon, Rene, *Yatay ve Dikey Boyutların Sembolizmi*, çev.: Fevzi Topaçoğlu, İstanbul 2001
- Gündüz, Şinasi, "Animizm" *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya 1998
- Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun 1998
- Hançerlioğlu, Orhan, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1998
- Haviland, William A., *Kültürel Antropoloji*, çev.: Hüsamettin İnaç, Seda Çiftçi, İstanbul 2002

- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980
- Kanar Yüksel, "Animizm" (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi I-IV), İstanbul 1990, C.I
- Kılıç, M. Erol, "Hermes", DİA., C. XVII, İstanbul 1998, (229-233)
- Kılıç, M. Erol, *İslâm Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, MÜSBE., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989
- Kingsley, Peter, *Antik Felsefe Gizem ve Büyü*, çev.: Kenan Kalyon, İstanbul 2002
- Kybalion*, Üç İnişiye (Antik Mısır ve Yunan Hermetik Felsefesi), çev.: Murat Sağlam, İstanbul 2005
- M.M. Şerif, "Yunan Düşüncesi" (İslâm Düşüncesi Tarihi içinde), çev.; Kasım Turhan, İstanbul 1990, C. I
- Murşan, Salim, *el-Canibu'l-İlahi 'inde İbn Sinâ*, Beyrut 1992
- Nasr, S. Hüseyin, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, çev: Fatih Tatlılıoğlu, İstanbul 1988
- Nasr, S. Hüseyin, *Tabiat Düzeni ve Din*, çev.: Latif Boyacı, İstanbul 2002
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, (I-II) İstanbul 1997, C. II;
- Öner, Necâti, "Bir Bilgi Türü Olarak Ökkült Bilgi", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, (213-221) Ankara 1999
- Roux, J. Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev.: Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Dinler Tarihi*, 4. Baskı, İsparta 2002
- Sayılı, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Astronomi Matematik ve Tıp*, Ankara, 1966
- Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 1999
- Schwarz, Fernand, *Kadım Bilgeliliğin Yeniden Keşfi*, çev.: Ayşe Meral Arslan, İstanbul 1997
- Sunar, Cavit, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1975
- Şefik Can, *Yunan Mitolojisi*, İstanbul 1970
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (I-II) Tah.: Emir Ali Mehna ve Ali Hasan Fa'ur, Lübnan 2001
- Tanyu, Hikmet, "Büyü", DİA., İstanbul 1992, C. VI, (501-506)
- Tanyu, Hikmet, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986
- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Ankara 1966
- Tevfik, Rıza, *Felsefe Dersleri*, sad.: M.Münir Dedeoğlu, İstanbul 2001
- Uraz, Murat, *Türk Mitolojisi*, İstanbul 1992
- Walls, Andrew F., *Hermetic Literature*, Dictionaire of Theology, USA. 1988
- Wensinck, A. J., "İdris" mad., MEBİA., İstanbul 1997, C. V/2
- Wright, J. Stafford, "Animizm", *Dictionary of Theology*, U.S.A., 1988
- Yates, Frances, *Giordano Bruno and The Hermetic Tradition*, Florence (USA) 1964
- Yurdaydın, H. Gazi-Dağ, Mehmet, *Dinler Tarihi*, Ankara 1978
- Yurdaydın, H.-Günay, Ünver-Güngör, Harun, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, 1997